

Totalitarisme.

Slottekst bij de colleges Totalitarisme

April 2018

*Petra Bolhuis
Theo Meereboer*

1. Inleiding

In de afgelopen negen colleges over het boek Totalitarisme van Hannah Arendt hebben we op een indringende manier kennis gemaakt met haar opvattingen over de periode in onze geschiedenis die door de figuren van Stalin en Hitler is bepaald. Zij heeft een analyse gegeven die het totalitaire bestuur van deze twee historische figuren tot een nieuw en tot dan toe nog nooit vertoond fenomeen maken. Hoewel het haar bedoeling is om de mensen van na deze totalitaire perioden te wapenen tegen herhaling van dit soort systemen, maakt de confrontatie met de gruwelijke feiten uit deze historische periode ons mogelijk juist kopschuw, vooral om vergelijkingen te maken met onze tijd. Toch zullen we in dit stuk proberen om de verschillende waarschuwingen die zij ons geeft, te actualiseren en daarbij in ogeschouw te blijven nemen dat er een aantal denkstructuren meegenomen moeten worden om nodeloze negatieve uitkomsten te ondervangen. Dat vormt als het ware de bijsluiter bij Arendts analyse van totalitarisme.

2. De bijsluiter

1. Noodzakelijke en voldoende voorwaarden

De eerste denkstructuur die we daarbij mee moeten nemen is die van de noodzakelijke en de voldoende voorwaarden. Er zijn voor het ontstaan van een concrete situatie altijd noodzakelijke voorwaarden, maar het totaal van deze noodzakelijke voorwaarden moet toereikend zijn voor het tot stand komen van de concrete situatie; er moeten voldoende van deze noodzakelijke voorwaarden in een bepaalde samenhang zijn om de situatie tot werkelijkheid te maken.

2. Het leerproces van de geschiedenis

Een andere structuur die van belang is om te blijven zien in de actualisering, is het leerproces van de geschiedenis. In wetenschap, politiek en maatschappelijk verkeer hebben allerlei mensen lering getrokken uit de feiten van de geschiedenis. Ook deze periode, van 1929 tot 1953, heeft informatie opgeleverd die in de huidige tijd toepasbaar is. Allerlei gedragingen, verschijnselen en machtsinitiatieven die mensen hebben leren kennen uit die tijd, zijn toepasbaar met het oog op bepaalde doelen die mensen willen bereiken. Dat betekent nog niet dat deze zaken onvermijdelijk tot totalitarisme moeten leiden, integendeel, meestal zijn het initiatieven die niet gerelateerd kunnen worden aan een streven naar totalitaire macht.

We leren van de geschiedenis ook om te voorkomen dat zij zich herhalen kan en Arendts boek is een neerslag van dat leerproces.

3. De onvoorspelbaarheid van de toekomst

Omdat we geen kennis van de toekomst hebben, kunnen we ook niet bepalen welke overeenkomsten 'gevaarlijk' zijn en welke niet gevaarlijk genoemd moeten worden. Daarom zullen we de uiteenlopende actuele situaties, wanneer deze kenmerken hebben waar Arendt in haar boek op wijst, benoemen als weliswaar noodzakelijke voorwaarden voor het tot stand komen van een totalitair systeem, maar kunnen we geen uitspraak doen over de toekomst en of er sprake is van een werkelijke opbouw naar een nieuw totalitair systeem. Wel behelzen de voorbeelden waarschuwingen aan ieder van ons om waakzaam te zijn en te blijven op de in stand houding van waarden die ons ter harte gaan. Wanneer we overeenkomsten zien tussen actuele gebeurtenissen en gebeurtenissen die deel hebben uitgemaakt van het tot stand komen van één van de twee totalitaire systemen, dan moeten we ons wel realiseren dat, zeker in de aanvang van dat streven, het nog onbepaald was of het streven puur gericht was op de verwerving van politieke of maatschappelijke macht, of dat het de ontwikkeling van een totalitair systeem voedde. In de colleges zijn al een aantal voorbeelden van actuele kenmerken die we onder de noodzakelijke voorwaarden voor een totalitair systeem kunnen scharen de revue gepasseerd en we zullen deze, naast nog niet genoemde voorbeelden, herhalen. Steeds weer moeten we onszelf daarbij de vraag stellen of genoemde kenmerken gericht zijn op consoliderende macht, of op totalitaire macht, een vraag die heel moeilijk te beantwoorden is.

3. Voorwaarden voor totalitarisme

Arendt biedt een aantal noodzakelijke, maar op zichzelf niet voldoende, voorwaarden die naar haar mening de weg vrij maken voor een totalitaire beweging. In zeker zin zijn deze voorwaarden niet historisch opeenvolgend, maar er zit wel een zekere volgorde van gebeurtenissen in. Om een voorbeeld te noemen: De instrumentaliteit van het productieproces en de klassenloze samenleving maken de atomisering niet noodzakelijk, maar wel mogelijk. Dat wil echter niet zeggen dat andere sociologische patronen niet ook een vorm van atomisering tot gevolg kunnen hebben, noch dat een klassenloze samenleving zijn inwoners altijd zal atomiseren.

1. Overbodigheid

Hoe confronterend ook, het feit dat we de vluchtelingen en immigranten uit het Midden-Oosten en Afrika op laten vangen in Noord-Afrikaanse landen, Griekenland en Turkije, ze onderbrengen in kampen en in wezen stellen dat er maar een heel beperkt aantal van hen in aanmerking komt om asiel in Europa te krijgen, maakt de conclusie dat het hier om overbodigen gaat, onvermijdelijk. Wij hebben, op niet-rationele gronden, besloten dat we geen plaats meer voor hen hebben. Soms worden hier argumenten van werkgelegenheid voor gehanteerd, soms die van de infiltratie door andere culturen, soms zelfs gebruikt men het argument van ras.

Het probleem van de overbodigen zien we ook in de VS. De poging van president Trump om de kinderen van niet genationaliseerde werkers in de VS uit te zetten¹, geeft aan dat de economie moeiteloos kan draaien met minder mensen en dat daarom dat deel van de bevolking, dat niet door de Amerikaanse nationaliteit beschermd wordt, daadwerkelijk als overbodigen kan worden bestempeld.

In Frankrijk kunnen we heel scherp zien dat het economisch productieproces steeds meer overbodigen kent. De Banlieues van Parijs en de andere grote Franse steden zijn tekenend voor dit feit. Ook de andere landen van West-Europa kennen een groeiend aantal mensen zonder toekomst in het economisch proces. Enerzijds zijn dit de werkelozen, anderzijds zijn dit de groepen die om andere redenen dan de directe werkeloosheid geen deel nemen aan de economische productie. Daarbij moeten we ons realiseren dat het werkelijke economische productieproces maar klein is vergeleken bij het aantal werkenden. Alleen die werkenden die daadwerkelijk 'iets' produceren, dingen of voedsel, dan wel heel rechtstreeks betrokken zijn bij de distributie hiervan, kunnen we tot het werkelijke productieproces rekenen. Alle andere werkenden zijn voor het werk dat ze doen, afhankelijk van het werkelijke productieproces en zijn, zonder dit, niets anders dan overbodigen. In een samenkomen van het idee van overbodigheid van grote groepen mensen als overbodig voor de werkelijke productie en de druk op de aardse grondstoffen met betrekking tot de consumptie, ontstaat het gevaar dat overbodigheid en milieuproblematiek elkaar vinden in een grond voor een nieuw totalitarisme.

De klassenloze maatschappij die in Duitsland en Rusland voedingsbodem was voor het ontstaan van de totalitaire bewegingen zal zich in de rest van Europa met name na de oorlog ontwikkelen volgens Arendt. En het verloop van de gebeurtenissen geeft haar daarin gelijk. In de tijd direct na de tweede wereldoorlog komen in West-Europa twee bewegingen tot stand. De ene beweging betreft de secularisatie; de andere betreft de effectivering van de recht- en standgelijkheid. In Nederland kennen we de eerste beweging als de ontzuiling en is de tweede een meer algemene sociale verandering, die we kunnen herkennen in de studentenopstanden, de Maagdenhuisbezetting en de opkomst van Provo. Er komen wettelijke veranderingen die de gelijkheid van de verschillende sociale lagen bevestigen. Dit heeft heel veel positieve effecten gehad, maar redenerend langs de lijn van Arendt, kunnen we ook zien dat de sociale cohesie die het gevolg was van de verzuiling en de stratificaties, een nieuwe, sociale en individuele onzekerheid heeft opgeleverd. Daarbij is het belangrijk om ons te realiseren dat deze gelijkheid het gevolg is van een strijd om gelijke rechten en gelijke kansen na de Franse revolutie, maar dat deze gelijkheid aan haar eigen succes ten onder dreigt te gaan. Omdat het goed gaat en omdat we allen deel kunnen hebben aan een toenemende welvaart ontstaat de vraag of niet de welvaart van de één ten koste zal gaan van de welvaart van de anderen. Waar de revolutie begon met het verbeteren van de positie van achtergestelden is het nu de vraag of iedereen wel mee kan en moet naar de betere toekomst. Die vraag is het gevolg van verregaande technologische ontwikkelingen waardoor we weten dat we niet iedereen nodig hebben voor die betere toekomst. Arendt zegt dat de

¹ 06-09-2017 REUTERS 'Dreamers' worden ze genoemd: de kinderen van illegale immigranten.

Onder president Barack Obama werden ze niet uitgezet en mochten ze in de VS werken of een opleiding volgen. Maar de huidige regering-Trump wil dit zogenaemde DACA-programma afschaffen.

totalitaire systemen als eerste vraag hebben gesteld 'waar moeten we met de overbodigen heen?', met die vraag is een nieuw gevaar in de wereld gekomen.

In de Verenigde Staten wordt in 2020 weer een volkstelling gehouden. Na de volkstelling van 1950 is de vraag naar het burgerschap uit de enquête geschrapt. Trump wil die vraag weer invoegen in de enquête. Hiermee bewerkt hij een nieuwe doorsnijding van de Amerikaanse bevolking. Nu het taalspel is doordoesemd met begrippen die gaan over 'echte' Amerikanen, wordt de 'onechte' Amerikaan, de illegaal, de uitvreter, de parasiet, plotseling naar een nieuw niveau van actualiteit gebracht. Na de volgende volkstelling kan plotseling een politiek en maatschappelijk ingrijpen plaatsvinden op grond van burgerschap. Iedereen die geen Amerikaans staatsburger is, kan dan worden uitgesloten van medische en sociale zorg, en van rechten in de meest brede zin van het woord, omdat zij het burgerschap niet hebben. Dit is een positie die goed vergelijkbaar is met die van de joden in Duistland van de dertiger jaren.

In China is een ontwikkeling gaande die buitengewoon verontrustend is. Xi Jinping, die al alle macht naar zich toegehaald heeft en daarmee een absoluut heerser is geworden, zonder dat protest tegen zijn politiek mogelijk is, heeft het plan om bijna 700 miljoen camera's te plaatsen in heel China, waarbij al die camera's zijn voorzien van een gezichtsherkenningssysteem. Iedere overtreding, ook overtredingen van beleefdheidsregels, leveren de overtreder negatieve punten op en hoe meer negatieve punten, hoe minder burgerrechten een mens heeft. Bij een bepaald aantal negatieve punten heeft een individu geen recht meer op reizen met het vliegtuig, nog een stap verder mag een mens niet meer met het openbaar vervoer uitmondend in een blokkering van de pinpas en het verlies van recht op werk of arbeid. Dat is nog eens een manier om overbodigen te creëren, te isoleren en te ontdoen van de voorrechten van de samenleving. Dit is een plan dat zeker voldoet aan de noodzakelijke voorwaarden van het totalitarisme. Het is een open vraag of het ook voldoende voorwaarde oplevert voor een totalitair systeem.

2. Atomisering en verlies van individualiteit, verlatenheid

De zeventiger jaren met de slogan 'Wat vind je er zelf van', illustreren de atomisering van die periode. Omdat de kerken en de overheid in belangrijke mate aan macht hebben ingeboet, wordt gezocht naar nieuwe manieren om de bevolking aan te sturen. Noch de lijn van de eerbied voor de hogere klassen, noch de zingevende stem van het christendom hadden voldoende gezag om mensen aan te sturen. De aansturing middels geld werd de belangrijkste manier van besturen; goed gedrag in de ogen van de overheid leverde financieel voordeel op, terwijl onwenselijk gedrag met negatieve financiële prikkels werd bestreden. In die periode zag vrijwel niemand het gevaar van de atomisering. De wijze waarop mensen werden aangestuurd, versterkte echter de atomisering. Tot het einde van de vorige eeuw werkte dit principe afdoende, maar vanaf het begin van deze eeuw zien we hoe bestuurders zoeken naar manieren om een nieuwe saamhorigheid in de bevolking wakker te maken. Verwijzingen naar de VOC-mentaliteit en de aandacht voor de ramp met de MH-17 zijn stappen daarin, maar de oude, beproefde methode van het aanwijzen van vijanden lijkt succesvoller te zijn. Dit heeft een veranderde politieke en sociale houding in ons land bewerkstelligd. Raciale, etnografische en religieuze kenmerken worden een steeds belangrijker deel van de identiteit van de Nederlander, de Europeaan, de Westering, terwijl ook de regio waar iemand is opgegroeid steeds meer belang krijgt. We zien dit terug in

nieuwe bewegingen die naar onafhankelijkheid streven, zoals Schotland, Friesland en Catalonië.

3. Instrumenteel denken verdringt het betekenis verlenende denken

Arendt maakt in haar boek *De menselijke conditie* duidelijk dat er twee vormen van nadenken zijn, enerzijds het betekenis verlenende denken en anderzijds het instrumentele denken. Omdat het instrumentele denken de motor was voor de opheffing van de schaarste en het lijden in de breedste zin van het woord, ging men meer en meer geloven dat dit denken het 'goede' vertegenwoordigde. In werkelijkheid is het amoreel en alleen gericht op efficiëntie.

Waar het instrumentele denken ons rijp maakt voor een plaats in een gestructureerde samenleving, en ons daarmee tot een 'wat', een geproduceerd subject, maakt, maakt het betekenis verlenende denken ons tot een 'wie', een uniek mens dat anders is dan alle anderen. Wat we nu zien optreden, is dat onze individualiteit, ons 'wie' steeds meer wordt uitgenodigd om zich in te voegen in de resultaten van het instrumentele denken het 'wat'. Daarmee lopen we het risico dat we onze individualiteit op een buitengewoon geraffineerde manier kwijtraken.

4. Wantrouwen en leugen in de politiek en het geloof in complotten

Al decennia klagen politici over de kloof tussen de burgers en de politiek. De toegenomen ontwikkeling van de bevolking en de groeiende openheid, de digitale snelweg en de gelijkheid, die een onlosmakelijk deel uitmaken van de klassenloze samenleving en de atomisering leveren op dat een steeds beter geïnformeerde burgerij ontstaat en dat de politiek stap voor stap zijn ondoorzichtige machtspositie moet inwisselen voor transparantie. Dit heeft tot gevolg dat de dubbelheid die in het politieke veld gebruikelijk was en nog altijd is, steeds weer aan het licht komt. De overwegingen die politici onderling met elkaar delen geven te vaak een ander denken weer dan het verhaal dat ze naar de burgers brengen. Dit wordt ervaren als de leugenachtigheid van de politiek, hoewel het de manier is waarop de politiek generaties lang wel kon functioneren. Ook worden politici zich meer en meer bewust van de discrepantie tussen het politieke wereldje en de samenleving. Mogelijk is dit de voornaamste grond voor de groeiende overtuiging dat politici liegen en dat de politiek daarom niet vertrouwd kan worden². Net zoals de politiek in de twintiger jaren niet in staat was om de veranderende omstandigheden op een adequate manier in politieke termen te vertalen, is de politiek van vandaag de dag niet in staat om de wetenschappelijke, technologische en globaliserende machten en krachten op zo'n manier te verwoorden dat de burgers zich door de politiek laten leiden. Ook politici zelf lijken soms niet te weten hoe ze een representatieve democratie met mondige burgers kunnen combineren³. De politiek van de afgelopen driekwart eeuw heeft de kiezer aan zich proberen te binden door een beroep te doen op het eigenbelang van die kiezer. Daardoor is een kiezer, een burger, ontstaan die overtuigd is van het feit dat de politiek een vertegenwoordiger is en moet zijn,

² "Politiek is geen stiel voor koorknappen. Naïviteit en diepmenselijke loyaliteit leiden zelden tot verkiezingsoverwinningen" Journalist Yves Lambrix bron: Het belang van Limburg.

³ „Je moet heel goed kunnen liegen. Dat hoort erbij”, zei CDA'er Ger Koopmans, nu gedeputeerde in Limburg en tussen 2002 en 2012 lid van de Tweede Kamer, ooit over zijn eigen beroep.” Bron reformatorisch dagblad 26-12-2017.

van het eigenbelang van de kiezer. Dit is een opvatting die haaks staat op de rol en betekenis van de politiek. Politiek hoort immers een oriëntatie op een lange termijn te zijn en een (inter)nationaal belang te vertegenwoordigen. Dit zijn de belangrijkste ingrediënten voor een intens wantrouwen tussen politiek en burgerij.

Wij leven in een samenleving die steeds complexer wordt. De toename van de complexiteit wordt veroorzaakt door een groot aantal, elkaar versterkende, factoren. Groei van wetenschappelijke en technologische kennis, globalisering en de enorme wereldwijde toename van de mensen met scholing zijn een paar van de factoren die hieraan een bijdrage leveren. Daarnaast is er weliswaar een groeiende openheid over de handel en wandel van economische en politieke machten, maar juist de onvolledigheid daarvan gekoppeld aan de ingewikkeldheid van wat wel bekend is, levert een probleem op. Mensen zijn van nature gericht op het ontdekken en herkennen van samenhangen en structuren. Dat veroorzaakt een baaierd aan fantasmagorieën over bedrijfsleven en politiek. In de afhankelijkheidsrelatie die mensen ervaren ten opzichte van deze machten, is het bedenken van negatieve en bedreigende structuren voor de hand liggend. De complottheorie is gemakkelijker te begrijpen dan de werkelijke complexiteit van de politieke en economische problemen.⁴

5. Propaganda, ideologie en openlijke leugens,

In de huidige tijd is het lastig om de openlijke leugen aan de kaak te stellen. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat de onaantastbaarheid van de waarheid in de afgelopen decennia teloor is gegaan. Het lijkt soms alsof filosofen de oorzaak zijn van veranderingen in het denken van de mensen in de samenleving. Zo wordt het postmodernisme vaak verweten dat zij de oorzaak zijn van het verlies van het geloof in de waarheid. Dat is echter een omkering van de feiten. Postmoderne denkers hebben de kiemen van het verlies van het geloof in de waarheid gezien, dat opgeschreven en daarmee de kritiek van het veroorzaken van wat zij hebben waargenomen op hun bord gekregen. Tegenwoordig is de waarheid een omstreden begrip geworden, het sterkst geïllustreerd door de demonstraties 2017 waarin werd gesteld dat wetenschap geen mening is⁵. Zo'n demonstratie is pas noodzakelijk wanneer er twijfel is over de onaantastbaarheid van de waarheid. Dat maakt de positie van de waarheid kwetsbaar en deze kwetsbaarheid wordt nog versterkt door het zogenaamde nep-nieuws. Dit zijn schijnbare nieuwsfeiten die niet het gevolg zijn van waarnemingen van min of meer objectieve feiten, maar van intenties van mensen die met schijnbare feiten eigen doelen willen bereiken. Door de enorme complexiteit van de werkelijkheid en doordat we geen criterium meer hebben om de betrouwbaarheid van bronnen te toetsen, raakt de zekerheid van het waarheidsbegrip steeds verder in het slop. Dat geeft ruimte aan politici zoals Donald Trump of Boris Johnson die moeiteloos dat zeggen wat hen in een gegeven situatie het beste rendement oplevert, terwijl ze op een ander moment diezelfde uitspraak keihard kunnen ontkennen, zonder dat ze zelfs maar weergeven dat ze op een leugen zijn betrap⁶. Dat zijn ze ook niet; ze hebben geen opvatting meer die de wereld in waarheid en leugen onderscheidt. Hun wereld bestaat uit het verwerven van macht, ongeacht het

⁴ <https://dekennisvannu.nl/site/artikel/Hoe-ontstaan-complottheorieen/9034>

⁵ 22 april 2017 gingen wereldwijd mensen de straat op in de *march for science*

⁶ Harry Frankfurt schreef een essay *de Bullshitter*

waarheidsprincipe. Hier zien we hoe de politiek niet langer in de domeinen waarheid en leugen kan worden ondergebracht; de eloquentie, zoals die in de vroege aanvang van de democratie, in Athene, opgeld deed is weer volop aan de orde. Sloterdijk zegt hierover dat we in de tijd van de opera leven; degene die het hards of het mooist zingt, wordt gehoord.

6. Machtscentralisatie en afschaffing van trias politica,

De trias politica is de scheiding van de verschillende overheidsmachten, de wetgevende, de rechtsprekende en de uitvoerende macht zijn van elkaar gescheiden en kunnen elkaar in de ideale situatie niet rechtstreeks beïnvloeden.

In de afgelopen decennia hebben we in de Verenigde Staten een ontwikkeling gezien die, een gevaar oplevert voor deze trias politica. Achtereenvolgens zijn *the war on drugs* en *the war on terror* door Washington verklaard.

Dit is een logisch gevolg van de beperkte macht van de Amerikaanse president. Het leger en de economie zijn, i.t.t. veel andere terreinen waarop de macht van de centrale overheid en de president zeer beperkt zijn, domeinen waar de president over gaat. Dan is het logisch dat een probleem dat alle Amerikaanse staten treft, door de centrale overheid ondergebracht wordt in een domein waarover zij de macht heeft. Wat, onbedoeld, het gevolg van deze politieke lijn is, is de verzwakking van de scheiding der machten. In een oorlogssituatie is de overheid gerechtigd om de scheiding der machten op te heffen. Door de strijd tegen terreur en drugs onder de noemer van oorlog te scharen, is de scheiding der machten permanent op losse schroeven komen te staan.

In China is president Xi Jinping voor het leven benoemd. Hij heeft de absolute macht over het leger naar zich toegehaald en is in die zin nu absoluut heerser geworden. Zijn uitspraken zijn opgenomen in de grondwet zodat protest tegen zijn woorden een staatsvijandige en ongrondwettelijke daad is geworden.

In Turkije heeft de reactie op de staatsgreep ertoe geleid dat internationaal jacht wordt gemaakt op mogelijk betrokken mensen met een Turks paspoort. Deze worden tegen nationaal en internationaal recht in vast gehouden in en zelfs ontvoerd naar Turkije.

In Nederland is de scheiding der machten vooralsnog beter gewaarborgd, maar ook hier staat deze onder druk. Zo is de positie van de Nederlandse burger bij invoering van de sleepwet niet langer automatisch en duurzaam beschermd door de trias politica, omdat de overheid zich hiermee het recht heeft toegeëigend om, zonder dat de burgers hier verweer tegen hebben, in te breken in hun privéleven. Ook vinden er in toenemende mate uitzonderingen plaats op het gebruik dat de wetgever zich niet met de uitspraken van de rechterlijke macht mag bemoeien⁷. Zo is er discussie over rechters die ook in de eerste kamer zitting hebben en de tweede kamer die zich bemoeit met rechterlijke uitspraken⁸.

7. Indoctrinatie en terreur,

⁷ <https://www.nrc.nl/nieuws/2007/03/31/mag-een-rechter-in-de-eerste-kamer-11300415-a1127097>

⁸ https://pure.uvt.nl/portal/files/1066732/Gommer_De_bemoeienis_van_politici_met_rechters_090304.pdf

We leven tegenwoordig in een wereld die feitelijk al voor een belangrijk deel is geglobaliseerd. Om zicht te krijgen op totalitaire ontwikkelingen is het noodzakelijk om naar de globale situatie te kijken en niet in de valkuil van de ethnocentrie te trappen. Europa en Amerika zijn slechts een onderdeel van de wereld geworden, in tegenstelling tot de periode van de twee wereldoorlogen toen de politieke en economische werkelijkheid nog werd gedomineerd door de westerse wereld. Wanneer we naar de globale ontwikkelingen kijken, kunnen we niet om de positie van de Islam heen. Hoewel de Islam enerzijds een religieus wereldbeeld is dat vergelijkbaar is met het christelijk wereldbeeld en dus de neiging heeft om regulerend in te werken op het denken van mensen, wat zeker dictatoriale kenmerken heeft, is er anderzijds een tendens binnen de Islam waar te nemen, die haar een aantal totalitaire kenmerken geeft. De fundamentalistische opvattingen die binnen de Islam leven en die geweld niet alleen rechtvaardigen, maar zelfs van een goddelijke goedkeuring voorzien, hebben een aantal bewegingen opgeleverd die in dit verband niet mogen worden genegeerd. Ten eerste is er de opvatting dat de hele mensheid verdeeld kan worden in gelovigen en ongelovigen en dat de gelovigen moeten voldoen aan een twijfel loos geloven. Twijfel en het stellen van religieuze vragen staan gelijk aan ongeloof. Dit is een opvatting die naadloos past op het begrip ideologie, zoals Arendt dit analyseert.

Ten tweede is er het geloof in de verre toekomst waarin –min of meer vergelijkbaar met de opvattingen in het christendom- een dag des oordeels zal plaatsvinden en waarin het enige echte goede het oordeel zal doorstaan. Dit is goed vergelijkbaar met het verre doel van de communistische heilstaat en de Arisch eindoverwinning. Degenen die gaan voor de combinatie van het goedgekeurde geweld en het verre doel zijn feitelijk op weg naar een totalitair denken.

Ten derde zien we hoe een beweging tot stand is gekomen die zich onttrekt aan het idee van de nationale staat en die zich, gewelddadig en indoctrinerend, uit heeft geroepen tot het kalifaat IS.

Zo zegt dr. Ayman al-Zawahiri, die werkte met Osama bin Laden, op een bandopname die op 11 februari 2005 openbaar werd gemaakt *“De door Allah overgeleverde sharia is de sharia waaraan we ons moeten houden. Wat dat betreft kan niemand weifelen of aarzelen; deze zaak kan alleen zeer ernstig opgenomen worden, want ze verdraagt geen grappen. Of je bent een gelovige in Allah, en dan volg je Zijn wetten, of je bent een ongelovige, en dan heeft het geen zin de details van Zijn wet met je te bespreken. Geen zichzelf respecterend, nadenkend mens kan de aarzeling accepteren die het westerse secularisme probeert te verspreiden. Want als Allah Heerser is dan heeft Hij het recht om te heersen; dat is duidelijk en er is geen aarzeling (...)En zo komt het dat als u geen gelovige in Allah bent, het logischerwijze geen zin heeft om met u de details van Zijn wetten te bediscussiëren.”*⁹.

8. Objectieve vijanden aanwijzen en zuiveringen,

Binnen het machtsgebied van het hierboven beschreven kalifaat vinden zuiveringen plaats op grond van geestelijk objectieve vijandschap, van mensen met ‘verkeerde’ opvattingen, met een denken dat niet strookt met de wil van de leiders.

In Turkije zien we het afgelopen jaar hoe er, als nasleep van een poging tot staatsgreep, al een aantal zuiveringen hebben plaatsgevonden. Grote groepen mensen die, op wat voor manier ook, een gevaar voor Erdogan vormen, worden successievelijk uit het maatschappelijke verkeer verwijderd en in gevangenissen opgesloten. De processen kennen

⁹ Appiah 2007

allemaal een gelijksoortig stramien van beschuldiging, namelijk dat de beschuldigten vijanden van de staat zijn, dat zij samenzweren tegen het wettig gezag en dat zij terroristen zijn.

In Myanmar zien we hoe de islamitische minderheid door de boeddhistische meerderheid zo goed als totaal uit het land is weggezuiverd. Het totalitaire karakter van deze beweging wordt pijnlijk duidelijk als we ons realiseren dat deze tendens tot vernietiging van de islamitische minderheden door de boeddhistische meerderheid over is geslagen naar Birma en Sri Lanka. Hier zien we ook weer een totalitair kenmerk, namelijk het streven naar wereldhegemonie.

9. Beweging omwille van de beweging, de ontvouwing van een wetmatigheid in de wereld

Arendt beschrijft dat totalitaire systemen bestaan bij gratie van de beweging omwille van de beweging. Een ideologie kenmerkt zich doordat er wordt gekeken naar de beweging als de wetmatige ontvouwing van de Idee. Het doel dat wordt gesteld is enerzijds een gegeven en anderzijds zo ver weg, dat de beweging zelf de positie van het doel overneemt. We zagen dit bij de communistische heilstaat en de eindoverwinning van de Ariër. De wereld van vandaag kent een aantal van deze doelen die door een permanente beweging kan worden overgenomen of dat al is.

De opheffing van de schaarste als doel is gaandeweg in onze geschiedenis vervangen door het idee dat 'de economie moet groeien'.

Het idee van Erdogan dat het Ottomaanse rijk in ere moet worden hersteld, is enerzijds een concreet doel, anderzijds is het tegelijkertijd een streven naar wereldheerschappij en is het doel zo ver weg dat het een permanente beweging kan oproepen.

Ook een aantal fundamentalistische Islamitische bewegingen zijn gericht op een wereldwijde Islamisering, wat ook weer een ver weg gelegen doel is dat de permanente beweging oproept.

Het zich ontwikkelen van een darwinistische natuur waarin wij slechts een onderdeel zijn is niet weg uit het denken, maar heeft nu de vorm van het neurodarwinisme aangenomen. Dat lijkt onschuldig omdat nog niemand de leiding heeft genomen in een verbetering van de mens richting een fittere toekomst. Maar het idee dat wij mensen kunnen sleutelen aan een betere mens is daarmee niet weg en blijft een bron van zorg. Daarnaast ontstaat er een tweede gevaar, namelijk dat juist de gedachte dat wij ondergeschikt zijn aan de natuur die zich onverbiddelijk ontvouwt, ons het idee geeft dat menselijke inspanning voor een beter wereld niet zinvol is¹⁰.

10. Waarheidsproductie,

De Rohingya in Myanmar zijn niet alleen met veel geweld verdreven uit hun land, hun dorpen zijn vernietigd en nieuwbouw voor boeddhistische bewoners verrijst op de resten van deze dorpen. Nog even er is niet meer te zien dat er ooit Rohingya hebben geleefd en dat is ook precies de bedoeling.

¹⁰ Leonard Woolf 'Ik zie duidelijk dat ik vrijwel niets heb bereikt. De wereld vandaag en de geschiedenis van de menselijke mierenhoop gedurende de afgelopen zevenenvijftig jaar zou precies dezelfde zijn als ik pingpong had gespeeld in plaats van deel te nemen aan comités, en boeken en memoranda te schrijven.'

Zo zijn de uitroeiing van de Indianen in Amerika en de genocide op de Armeniërs nog steeds onderwerp van waarheidsvinding. Dit is echter ook een hoopvol teken, want daar waar de leugen heeft gewonnen doet de vraag naar hoe het echt is gegaan zich niet eens meer voor.

11. Cynisme is schrandereheid

Het cynisme van tegenwoordig bestaat uit een houding van neerbuigendheid naar de mensen die geloven in moraliteit, in het goede en in positiviteit. Dat zijn de mensen die naïef zijn, die niet begrijpen hoe het 'echt' in elkaar zit. De 'guttmensch'¹¹ is een neerbuigende manier om deze naïeve, goedgelovige aan te duiden. Mensen van goede wil zijn eigenlijk te dom om de wereld te begrijpen. Deze vorm van slimheid die gepaard gaat met een treurigheid over de eigen verloren onschuld werd voor het eerst beschreven door Sloterdijk¹².

4. Tegenwicht tegen het totalitarisme

1. Pluraliteit en nataliteit

Arendt introduceert in haar boek 'De menselijke conditie' twee kenmerkende begrippen voor het menselijk bestaan. Zonder die twee kenmerken kan het menselijk bestaan geen voortgang vinden, zo meent zij. Deze twee begrippen zijn pluraliteit en nataliteit.

*"Pluraliteit is de conditie van het menselijk handelen omdat wij allen eender, dat wil zeggen menselijk, zijn in die zin, dat niemand ooit gelijk is aan iemand anders die ooit heeft geleefd, leeft, of zal leven."*¹³

De definiëring van Arendt behoeft weinig toevoeging. De uniciteit van ieder individu en de waarde daarvan toont zich in de definitie. Het roept een ethiek wakker die recht doet aan het feit dat wij als mensheid alleen dan kunnen bestaan, als we het verschillend zijn, het anders zijn dan de ander, gaan waarderen en de norm van de gelijkheid reduceren tot haar oorspronkelijke waarde; stands- en rechtsgelijkheid. Juist deze vormen van gelijkheid doen recht aan de pluraliteit, alle andere vormen van gelijkheid kunnen bedreigingen vormen voor de pluraliteit. De pluraliteit hangt samen met de nataliteit, en het is deze nataliteit waarvan Arendt zegt dat de totalitaire beweging de mensheid in haar verscheidenheid wil opheffen en terugbrengen tot een soort waarvoor de individuele menselijke waardigheid niet bestaat. Ze schrijft dan : *"In normale omstandigheden kan dit nooit werkelijkheid worden: voor zover de spontaniteit niet alleen verband houdt met de menselijke vrijheid, maar met het leven zelf dat zich altijd in leven wil houden, kan ze nooit helemaal geëlimineerd worden."*¹⁴

In de menselijke conditie werkt zij dit uit wanneer ze schrijft *"Het nieuwe gebeurt altijd tegen het overweldigende getuigenis in van statistische wetten en hun waarschijnlijkheidsrekening, die voor alle praktische, alledaagse doeleinden neerkomt op zekerheid; de verschijning van het nieuwe heeft daarom altijd iets van een wonder. Het feit*

¹¹ De jury van het Duitse Unwort des Jahres heeft "Guttmensch" tot Ongewenst Woord van het Jaar 2015 uitgeroepen.

¹² Sloterdijk 1992

¹³ Arendt 2009, p. 16

¹⁴ Arendt 2005, p.262

dat de mens in staat is tot handelen, betekent dat het onverwachte van hem kan worden verwacht, dat hij kan waarmaken wat in de hoogste mate onwaarschijnlijk is.”¹⁵

Dit menselijke kenmerk van nataliteit is voor Arendt even belangrijk als de pluraliteit en deze kenmerken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een tijdgenoot van Arendt, Immanuel Levinas, schrijft in zijn belangrijkste werk, 'Totaliteit en het oneindige', dat iedere menselijke geboorte een uitbreiding is van het bestaan en niet mag worden opgevat als de vervanging van een verdwenen element. De nataliteit is het onuitroeibare menselijke vermogen om langs onverwachte, irrationele weg, een verandering in de werkelijkheid te forceren en een nieuwe werkelijkheid in het leven te roepen. Geen totalitaire macht kan, tenzij die macht zich weet uit te spreiden over de hele mensheid, de nataliteit uitbannen, dat is Arendt's hoop.

2. Gezamenlijk handelen en spreken

Voor Arendt zijn de pluraliteit en de nataliteit direct verbonden aan het handelen en spreken. De politiek in haar oorspronkelijke betekenis is uitdrukking van dit menselijk gedrag. De politiek zou zich met 'Het Goede Leven', los van de noodzaak, moeten bezighouden. In deze vorm van politiek tonen mensen zich als 'wie' aan elkaar en zijn zij uitdrukking van pluraliteit en nataliteit. Deze vorm van politiek geeft bestaansrecht aan ieder individu en is daarmee een direct wapen tegen totalitaire machtsdreigingen. Overal waar mensen elkaar vinden in grotere en kleinere bewegingen en zichzelf neerzetten om iets te bereiken dat het direct eigenbelang overstijgt, is er sprake van handelen en spreken. Het is lastig om voorbeelden te geven omdat ook zaken waar je het als individu niet mee eens bent wel degelijk een voorbeeld kunnen zijn van handelen en spreken, omdat het niet gaat om eenvormigheid, maar om het schuren én ontmoeten binnen een wettelijk democratisch kader. Van Geen stijl die vindt dat het nieuws te links is en ruimte maakt voor andere programma's op tv en radio tot de mensen van Waterboxx die bezig zijn om de woestijn te vergroenen.

3. Betekenisverlening

Arendt zal in haar volgend boeken uitwerken wat wij mensen doen en stelt dan vast dat alleen denken in termen van het nut te weinig recht doet aan het verschillend zijn van de mens. Wanneer we alleen naar elkaar kijken als bouwstenen voor een toekomstige welvarender wereld dan is het verschillend zijn van mensen veelal een lastige factor. Het utilitair denken nodigt uit tot het afwegen welk nut de ander heeft voor jouw belangen. Veel contacten in onze wereld hebben die vorm, denk aan netwerkbijeenkomsten en projectplanningen. Het met elkaar tijd en ruimte maken voor het ontmoeten en het voeren van dialogen vergt inzet en lijdt onder de vraag 'waar is dat goed voor'? Arendt stelt vast dat het leven in een wereld waarin menselijke waardigheid voorop staat wel mogelijk, maar niet vanzelfsprekend is. Habermas heeft geprobeerd om deze werkelijkheid een vaste plaats te geven in zijn theorie van het communicatieve handelen, maar het risico bestaat dat het te strak inrichten van speciale plaatsen en ruimtes waar, onder speciale voorwaarden, het machtsvrije besprek gevoerd wordt, juist leidt tot het invoegen van het ontmoeten in een instrumenteel discours.

¹⁵ Arendt 2009, p.164.

4. Citoyen (publiek domein) versus bourgeois (privédomein)

In dit boek maakt Arendt een bruikbaar onderscheid in de houdingen die burgers kunnen aannemen met betrekking tot de politiek. Enerzijds is daar de bourgeois. De bourgeois is die burger die gericht is op het directe eigenbelang en wiens deelname aan het publieke domein geen ander belang kent dan het bedienen van het privédomein. Voor de bourgeois is de politiek ook een overheidsstructuur die hem moet faciliteren in zijn privébehoefte. Dat levert een belangenpolitiek op die tegelijkertijd de onmogelijke opgave krijgt om al die privébelangen te ondersteunen en daarmee de atomisering te dienen. Daar staat tegenover de citoyen. De citoyen is ook een burger die deelneemt aan het publiek domein. Wat hem onderscheidt van de bourgeois is de houding die hij inneemt tegenover het publiek domein. Waar de bourgeois het publiek domein ziet als de macht die zijn privébelangen moet faciliteren, ziet de citoyen het publiek domein als de overheid die de politieke belangen op langere termijn moet dienen. Dat kan tegen het directe eigenbelang ingaan. Of het nu gaat om lokale, nationale of internationale politiek, de citoyen is gericht op belangen die de toekomst van het domein dat door de betreffende politiek kan worden bereikt, kan dienen. Deze positie van de op korte termijn eigenbelang betrokken bourgeois zal Arendt later¹⁶ uitwerken als een overwoekering van het politieke door het maatschappelijke. Iets wat vaak verwarring oplevert, omdat wij meestal het publiek domein juist als het maatschappelijke aanduiden, denk aan een term als maatschappelijk betrokken.

5. Buitenstaanders moeten de waarheid huldigen

De wereld van het totalitarisme houdt een onware, onwerkelijke ideologische leugen in stand. Middels indoctrinatie en propaganda worden de slachtoffers van een totalitair systeem in een onware waarheid opgesloten¹⁷. De enige manier waarop een bevolking die slachtoffer is van totalitarisme kan worden bevrijd, is langs de lijn van de erkenning van gedeelde feiten, d.w.z. langs de lijn waarin, in elk geval, de pluraliteit en de nataliteit als menselijke waarden worden erkend en gehuldigd. Of deze feitelijke waarheid nu verkondigd wordt door degenen die binnen het systeem ongevoelig zijn gebleken voor indoctrinatie en propaganda, of dat het mensen uit delen van de wereld zijn die niet door een totalitair systeem worden overheerst, maakt in wezen niet uit. Belangrijk is dat slachtoffers van zo'n systeem geconfronteerd worden met ideeën die, zoals hiervoor gezegd, de pluraliteit en de nataliteit een rechtmatige plaats in het denken over de mensen geven. Daarbij is het belangrijk dat mensen kunnen leven in een gedeelde werkelijkheid die door handelen en spreken uitgewisseld kan worden. Een systeem dat de waarheid van sommige groepen systematisch uit de wereld haalt kan alleen van buitenaf gekritiseerd worden. Dat is belangrijk omdat hun ervaringen en zelfs hun bestaan zo deel blijven uitmaken van de wereld die wij mensen met elkaar delen en die de basis is van ons spreken en handelen. Het benoemen van wat er mis is brengt diegene die het doet in een lastig parket. De consequenties kunnen enorm zijn; van gelabeld worden van klokkenluider tot dissident, van het ontstaan van een politieke rel tot een (burger)oorlog.

¹⁶ Arendt 2009

¹⁷ Arendt 2009 184

4. Wat kan je als enkeling doen?

Dit is misschien wel de belangrijkste vraag die het werk van Arendt bij ons oproept. De algemene ervaring van machteloosheid die je kan overvallen wanneer de media weer nieuwe negatieve feiten in de wereld brengen, maakt het belangrijk om tegengif te vinden voor de negativiteit.

In zijn werk 'Kritiek van de Cynische Rede'¹⁸ schrijft Sloterdijk over het verschil tussen cynisme en kynisme. Het cynisme is een houding tegenover het leven die, in zijn negativiteit en in het gegeven dat het eigen oordeel over de werkelijkheid door arrogantie van 'beter weten' wordt bepaald, maakt de cynicus gevoelig maakt voor totalitaire invloeden.

De kynicus daarentegen, is die mens die, steeds weer op basis van een eigen oordeel, keuzes maakt en handelt. Doordat iedere situatie een nieuw oordeel vergt, omdat geen twee situaties identiek zijn en omdat in iedere situatie de innerlijke verhouding van het individu tot de situatie weer anders is, kan de kynicus inconsistent lijken voor de toeschouwer. Voor de kynicus zelf is iedere keuze gebaseerd op een eerlijk oordeel, maar innerlijke groei maakt een steeds veranderend oordeel waarschijnlijk. Wat de kynicus doet, is het zoeken naar nieuwe, eigen ethische gedragingen. Daarmee maakt deze kynicus de cirkel van de geschiedenis rond, want op deze manier vormt hij zich een ethos, zoals dat ook gebruikelijk was bij de Atheners. Alleen zijn wij nu allen vrije mensen.

Om de verhouding van cynicus en kynicus nog te verhelderen, zullen we de grondlegger van onze ideeën over deze levenshouding schetsen. Diogenes was een cynicus. Over hem wordt gezegd dat hij de normen en waarden van de Stadstaat niet aanvaardde. Hij ontlastte zich waar hij stond, leefde als een straathond en ontleende daar ook de naam Cynicus, hondse, aan. Vanuit het buitenperspectief was hij inderdaad een mens die de stadgenoten schoffeerde, die zich niets gelegen liet liggen aan normen en waarden en die zijn stadgenoten voortdurend lastig viel met zijn vreemde manier van doen. Aan de andere kant is er een binnenperspectief. Diogenes zelf ging ervan uit dat hij de stem van zijn natuur volgde op basis van het oordeel dat hij had over zijn eigen gedrag en denken. Hij was dus noch amoreel, noch immoreel; hij leefde langs de lijn van een andere moraliteit. Deze andere moraliteit kwam voort uit zijn natuur, zijn innerlijk. Dit innerlijk was niet, zoals het woord suggereert, een eenduidige stem, het was de totaliteit van stemmen die, soms chaotisch, soms harmonisch, een samengaan van stemmen is. In zijn zoektocht was hij wel degelijk consistent.

We kennen die stemmen allemaal. Er is de stem van het geweten, van het verstand, het gevoel, of liever, de stemmen van de gevoelens, van de herinnering, de plicht enz. In die veelheid van uiteenlopende stemmen moeten we een oordeel vellen. Om dat te doen hebben we in onze lange geschiedenis, een instrument ontwikkeld: het 'ik'. Ons 'ik' is de innerlijke instantie die bepaalt wat van de veelheid van impulsen die uit die stemmen oprijzen, in de wereld gebracht kan en mag worden. Omdat we altijd hebben geleefd langs de lijn van oordelen die ons aangereikt zijn vanuit onze opvoeding en vanuit de samenleving, is het gedrag dat op het eigen oordeel is gebaseerd, pril en ongevormd. De voortdurend veranderende samenleving draagt ook al niet bij tot de vorming van een consistent gedrag uit het eigen oordeel. Steeds weer moeten we keuzes maken uit de veelheid van stemmen in ons innerlijk. Soms oordelen we dat we ons geweten moeten volgen, soms ons gevoel, soms ook ons verstand. Geen van de stemmen heeft duurzaam het laatste woord. Door de kennis over de neurologie, de psychologie en de maatschappelijke confrontatie met de tanende

¹⁸ Sloterdijk 1992

zekerheid over waarheid, raken we langzamerhand doordrongen van het feit dat gevoel noch verstand, geweten noch geheugen, ons de zekerheid kunnen bieden die we van oudsher uit onze rationaliteit hebben geput. De overwegingen die we met ons oordeelsvermogen maken, lijken te voldoen aan de rationaliteit, maar bij intensieve beschouwing gaat het in die redeneringen om het gevoel van eigenheid, van een zelfherkenning in het oordeel dat we over situaties vellen.

We zijn daarmee dus teruggeworpen op het eigen oordeel en kunnen dan gemakkelijk ten prooi vallen aan het gevoel dat het er allemaal niet toe doet en dat je als enkeling niets bijdraagt aan de gebeurtenissen. Hierbij moeten we gaan vertrouwen op de medemensen van 'goede wille'¹⁹. Jouw zoektocht naar het goede staat niet geïsoleerd in de wereld; veel mensen zoeken, ieder op zijn of haar eigen manier, naar het goede. Wanneer we geen overkoepelend moreel systeem meer aanvaarden als een verhaal waar we ons in moeten voegen, zijn we genooddaakt om –ieder voor zich- een eigen moraliteit te ontwikkelen en de omgang met anderen, de kennis die we opdoen en het oordeel dat we over onszelf vellen, worden dan de leidraad voor een eigen ethos. Zolang we ons denken en doen laten leiden door de voorwaarden van pluraliteit en nataliteit houden we in ieder geval een open oog voor denklijnen die het totalitarisme geen kans geven.

Bronnen

- Appiah, K. (2007). *Kosmopolitisme: Ethiek in een wereld van vreemden*. Amsterdam: Prometheus.
- Arendt, H. (1972). *Warheit und lüge in der Politik: Zwei Essays*. München: Piper & Co. Verlag .
- Arendt, H. (2005). *Totalitarisme (R. Peeters, & D. d. Schutter, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2006). *Eichmann in Jeruzalem: A report on the banality of evil (5e druk)*. New York: The Penguin Group.
- Arendt, H. (2009). *De Menselijke Conditie (C. Houwaard, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2012). *Denken: Het leven van de geest (D. d. Schutter, & R. Peeters, Vert.)*. Zoetermeer: Klement/Pelckmans.
- Canovan, M. (1992). *Hannah Arendt: A reinterpretation of her political thought*. Cambridge : Cambridge University Press .

¹⁹ <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/we-hebben-genoeg-redenen-om-optimistisch-te-zijn-zegt-deze-wetenschapsjournalist~a4522802/>

- Hattem, K. v. (2003). *Overbodige Mensen: Een beschouwing over Hannah Arendt en het kwaad*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.
- Levinas, E. (1982). *Het Menselijk Gelaat (O. d. Nobel, & A. Peperzak, Vert.) (5de druk)*. Baarn: Ambo.
- Schutte, d. D. (2007). *De Opdracht van de Politiek: Hannah Arendt over totalitarisme en bureaucratie*. Nijmegen: Damon.
- Sloterdijk, P. (1992). *Kritiek van de Cynische Rede (T. Davids, Vert.) (2e druk)*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Venmans, P. (2005). *De Ontdekking van de Wereld: Over Hannah Arendt*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Wolin, R. (2003). *Heideggers Kinderen: Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas en Herbert Marcuse (R. v. Essen, Vert.)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Young-Bruehl, E. (2005). *Hannah Arendt: Een biografie (H. Groen, & G. Went, Vert.) (2e druk)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Young-Bruhel, E. (2007). *Het Belang van Hannah Arendt (H. Groen, & G. Went, Vert.)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.